

УДК: 81=512.154 (07)

Беккожоева С.

ЫМУнун магистранты

АТ АТООЧТУ ОКУТУУДАГЫ УРУНТТУУ МАСЕЛЕЛЕР

Макалада ат атооч, анын башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгы, бул өзгөчөлүктү окуучуларга түшүндүрүүдөгү айрым ыкмалар, талдоо учурундагы мугалимдин иш-аракеттери жөнүндө кеп болот. Мындан тышкары, сабактын толук модели сунушталат.

Мектеп практикасында жана окуу программаларында ат атооч негизги сөз түркүмдөрүнүн бири катарында каралып окутулуу менен, мектеп грамматикаларында «Зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонулган сөз түркүмү ат атооч деп аталат», - деген аныктама берилип келе жатат. Демек, ат атооч деген терминдин өзү да, ага берилген жогорудай аныктама да ат атоочтун табиятын толук түшүндүрө албайт, ат атооч сөздөрдүн аты да эмес, алардын атын да атабайт. Буга караганда, ат атооч деген терминдин өзү да, ага берилип келе жаткан аныктамасы да тактоону жана толуктоону талап кылат.

Филология илимдеринин доктору, профессор С.Кудайбергенов ат атоочтун айрым теориялык маселелерин изилдеп келип, мектеп грамматикаларындагы ат атоочко берилип жүргөн аныктамалардын жана терминдин так эместигин туура эскертет да, айрым илимий фактыларды келтирүү менен ат атоочко: «Затты же анын белгилерин атабай туруп, аларды жалпы мааниде көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат», - деген аныктаманы берет (С.Кудайбергенов. Ат атоочту окутуу методикасынын кээ бир маселелери. Ф., 1970. 6-бет).

Чындыгында эле, ат атоочко берилген мындай аныктамалар, негизинен, туура, себеби зат атоочтор заттын атын, сын атоочтор заттын сын-сыпатын, сан атоочтор заттын санын көрсөтсө, ат атоочтор зат атооч, сын атооч жана сан атоочтордун ордуна колдонулбастан, ат атооч деп, аты аталып тургандай эч нерсенин атын атабай, жалпылап гана көрсөтөт.

Мугалим ат атооч жөнүндө түшүнүк деген теманы окуучуларга түшүндүрүү үчүн: *Чогулушка мугалимдердин бардыгы катышты. Сен кандай китептерди сатып алдың?* деген сүйлөмдөрдү доскага жазып, биринчи сүйлөмдөгү *бардыгы* деген ат атооч сүйлөп жаткан адам жөнүндө түшүнүк берип, мугалимдердин санын так көрсөтө албагандыгын, ал эми экинчи сүйлөмдөгү *сен* деген ат атооч сүйлөп жаткан адам жөнүндө жалпы түшүнүк бергенин, бирок окуучулардын конкреттүү аттарын так атай албагандыгын, ошондой эле *кандай* деген ат атооч китептердин белгисинин кандай экенин так көрсөтө албагандыгын түшүндүрөт да, ат атоочко берилген жогорку аныктаманы корутундулайт.

Андан кийин мугалим ат атоочторго *мен, сен, ал, биз, силер, сиздер, бул, тигил, ким, эмне, эч ким, эч нерсе, баары, бүткүл, ар ким, ар бир* жана башка ушул сыяктуу сөздөр кирерин эскертет. Ат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгы окуу китебинде берилген эмес, бирок буга карап, андан кабар бербей коюу, чындыгында, туура эмес. Ошондуктан мугалим ат атоочтун маанисинен жана анын грамматикалык белгисинен кыскача түшүнүк бергенден кийин ат атоочтун айырмачылыгына токтолот.

Ат атооч башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1. Ат атоочтор мүчөлөрдүн жардамы менен башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт;
2. Айрым ат атоочтор (жактама, шилтеме) жөндөлгөндө, унгулары өзгөрүп кетет (*мага, сага, мунун, буга, мунун, мында ж.б.*)

Ат атоочтор адамдардын сүйлөө кебинде гана белгилүү предметти, анын сапатын, санын көрсөтөт. Ар бир ат атоочтун конкреттүү мааниси алдыдагы айтылган сүйлөмдөн гана белгилүү болуп турат. Байланыштуу кепсиз айтылган жеке ат атоочтор эч кандай

конкреттүү мааниге ээ болбойт. Мисалы: *Айша отличник окуучу. Ал (Айша) бардык сабактарына эң жакшы даярданат. Анын (Айшанын) тартиби да үлгү болорлук* деген сүйлөмдөрдөгү *ал, анын* деген ат атоочтордун конкреттүү мааниси *Айша* экендиги алдыда айтылган сүйлөмдөр аркылуу билинип турат.

Мугалим ат атоочтун башка атооч сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгын ачыгыраак түшүндүрүү үчүн төмөнкүдөй ыкмаларды колдонушу мүмкүн. 3-жактын жекелик түрүндө турган *ал* деген ат атооч менен ушул эле жактын көптүк түрүндө турган *алар* деген ат атооч салыштырылат. Мисалы: *китеп – ал, буюм – ал, бала – ал*. Булар биригип келип, *китеп, буюм, бала* – алар деген түшүнүктү билдирет. Демек, *китеп, буюм, бала* деген зат атоочтор белгилүү предметтердин атын гана атады. Ал эми *ал*, алар деген ат атоочтор затты жалпылап гана көрсөттү.

Ошондой эле: *Бизде мындай атагы чыккан адамдар көп. Сен сабакта канча эсеп чыгарууга жетиштиң?* деген сүйлөмдөрдү талдап, бул сүйлөмдөрдөгү *мындай, канча* деген ат атоочтор заттын белгисин жана санын так көрсөтө албагандыгына көңүл бурат.

Окуучуларга ат атоочтун материалын дагы толугураак түшүндүрүү үчүн мектеп программасын негиз кылуу менен, анын синтаксистик белгилери менен да кабардар кылуу керек. Ал үчүн мугалим доскага: *Азыр мен өкүнбөймүн, жыргалдуу турмушта жашайм. Душманга башын ийбеген баатыр элдин тукуму – биз. Менин тилегим орундалды, мугалим болуп иштеп жатам. Силерге чоң ыракмат, талаа жумуштарына көп жардам бердиңер* деген сыяктуу жана башка сүйлөмдөрдү жаздырат да, суроо берүү аркылуу биринчи сүйлөмдөгү *мен* деген ат атоочтун ээлик, экинчи сүйлөмдөгү *биз* деген ат атоочтун баяндоочтук, үчүнчү сүйлөмдөгү *менин* деген ат атоочтун аныктоочтук, төртүнчү сүйлөмдөгү *силерге* деген ат атоочтун толуктоочтук милдет аткарып тургандыгын түшүндүрөт. Бирок мугалим муну менен гана чектелбестен, сүйлөм мүчөлөрү өтүлүп жаткан учурда да, ат атоочтун ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук милдетти аткарырын эскертип айтуусу керек. Бул болсо окуучуларга мурунку класстарда өтүлгөн ат атоочтун материалын синтаксистин материалы менен тыгыз байланыштырып кайталоого жардам берет.

Мектеп практикасында окуучулар айрым сүйлөмдөргө толук морфологиялык талдоо жүргүзгөн учурларда *менимче, мында, ошончо, ошондуктан, ушунча, ошончолук, канча, ошол себептүү, эмне үчүн, ошон үчүн, канчалык* деген сыяктуу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө туура ажырата алышпай, көп ката кетиришет. Ошондуктан мугалим окуучулар тарабынан мындай каталардын кетирилбеши үчүн айрым мүчөлөрдүн жардамы менен ат атоочтон жасалган тактоочторду жана байламталарды бири-биринен ажырата түшүндүрүүсү керек.

Эгер айрым мүчөлөр уланып, *кайда? кандайча? канчалык? канча?* деген суроолорго жооп берип, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билдирип турса, тактооч, ал эми айрым мүчөлөрдүн жардамы менен жана *үчүн, себеби* деген сөздөрдүн жанаша айтылышы аркылуу байламта, *кимде?* деген суроого жооп бергенде, ат атооч катары каралат.

Мисалы: *Өзүбүздүн (кимдин? – ат атооч) да эң жакшы окусак деген максатыбыз бар. Бул ишти өзүбүзчө (кандай? – тактооч) сүйлөшүп, өзүбүзчө (тактооч) чечебиз. Менин (кимдин? – ат атооч) тилегим орундалды. Менимче (кандай? кандайча? – тактооч) алар бүгүн мектепке жардам беришет. Алар мында (кайда? – тактооч) келишти. Менин китебим мында (кимде? – ат атооч). Биздин барар жерибиз ошол (кайсы? – ат атооч) болчу. Ал мектепте мыкты иштеди, ошон үчүн (байламта) Эл агартуунун отличниги төш белгиси менен сыйланды.*

Мугалим жогорудагыдай айырмачылыкты берилген көнүгүүлөрдү кеңири талдоо аркылуу гана окуучулардын аң-сезимине толук жеткире алат. Демек, ар бир илим

окуучулардын аң-сезимин өстүрүп, жаңы жана эң жаңы фактыларды үйрөткөн сыяктуу грамматикада коомдук турмушта жашап жаткан адамдардын аң-сезимин өстүрөт.

Окуучулар ат атооч жөнүндө кеңири түшүнүк алышкандан кийин мугалим адаттагыдай эле көнүгүү, бышыктоо жумуштарын жүргүзүүгө өтөт. Бышыктоодо окуу китебиндеги көнүгүүлөр сунуш кылынып, ат атоочтун мааниси жана анын грамматикалык белгилери затты же анын белгилерин атабай, жалпылап көрсөтөрү, сүйлөм ичинде аткарган милдеттери, ат атоочтун айрым учурда тактоочтук, байламталык милдет аткараары жана башкалар суралат. Бирок ат атоочтук, тактоочтук жана байламталык мааниде колдонулары окуу китебинде берилбегендиктен, окуучулар бул өзгөчөлүккө жакшы түшүнбөй калышы мүмкүн. Мугалим мындай учурларда ат атоочтун бирде тактоочтук, бирде байламталык милдетти аткараарын дагы тагыраак түшүндүрүү үчүн бир нече сүйлөмдөрдү окуучулардын өздөрүнө талдатуу аркылуу да бышыктайт. Берилген көнүгүүлөрдү аткаруу менен окуучулар өтүлгөн грамматикалык эрежелерди үйрөнүшөт, ошол көнүгүүлөрдүн негизинде тиешелүү корутундуга келишет. Окуучулар тарабынан аткарылган ар түрдүү формадагы көнүгүүлөр өтүлгөн материалдарды бышыктоо үчүн аны дагы терең өздөштүрүү сунуш кылынат. Демек, тил сабагында көнүгүү иштерин жүргүзүү – окуучулардын теориялык алган билимдерин практикада колдонуунун бирден-бир жолу болуп эсептелинет, башкача айтканда, теорияны өздөштүрүүгө жардам берет. Төмөндө ат атооч боюнча 6-класста өтүлүүчү бир сабактын моделин сунуштайбыз:

Сабактын темасы: Тангыч ат атооч

Сабактын максаты:

А) билим берүүчүлүк максаты: окуучулар ат атооч боюнча алган билимдерин тереңдетишет, жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атооч сөздөр жөнүндө түшүнүк алышат;

Б) өнүктүрүүчүлүк максаты: окуучулардын логикалык ойлоолору өсүп, тангыч ат атоочтордун сүйлөмдө аткарган милдеттерин жана жасалыш жолдорун билишет. Грамматикалык талдоолорго машыгышат;

В) тарбия берүүчүлүк максаты: эне тилин сүйүүгө, адабий тилдин нормасына ылайык туура сүйлөөгө жана топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашууга тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу ...

А) ат атооч боюнча алган билимдерин тереңдетип, жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атоочтордун тангыч ат атоочтор экендигин билсе;

Б) тангыч атоочтордун сүйлөмдөгү аткарган милдеттерин, жасалыш жолдорун билип, грамматикалык талдоолорго машыга алса;

В) эне тилин сүйүп, адабий тилдин нормасына ылайык туура сүйлөсө, топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша билсе.

Сабактын тиби: алган билимди чыңдоо сабагы.

Сабактын методу: айтып берүүчүлүк-түшүндүрүүчүлүк жана интерактивдүү методдор.

Сабактын жабдылышы: дидактикалык карточкалар, түстүү сүрөттөр жана ат атооч боюнча таблица-буклеттер, ватман, маркер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу 2.Өтүлгөн теманы кайталоо.

Үйгө берилген көнүгүү доскада аткарылат. Бул учурда мурунку өтүлгөн тема оозеки кайталанат.

1. Ат атооч деп кандай сөздөрдү айтабыз? Анын башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгы кайсы?

2. Ат атоочтун кандай түрлөрүн билесиңер? Ар бирине мисал келтиргиле.

3. Жактама ат атоочторго кайсылар кирет? Аларды катыштырып сүйлөмдөр түзгүлө.

4. Шилтеме ат атоочтордун жөнделүшүндө кандай өзгөчөлүктөр бар? Мисалдар келтиргиле.

5. Жактама ат атоочтор сүйлөмдө кандай милдеттерди аткарат? Ар бирине мисалдар келтиргиле.

6. Шилтеме ат атоочтор сүйлөмдө кандай милдеттер аткараарын мисалдар менен түшүндүргүлө.

Доскадагы аткарылган үйгө тапшырма текшерилип, катасын жалпы класс боюнча ондошот.

Жаңы тема: Биз силер менен буга чейин ат атооч, анын жактама, шилтеме деген түрлөрү жөнүндө окуп үйрөндүк. Алардын жөнделүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү да толук өздөштүрдүк. Бирок ушуну менен гана ат атооч жөнүндөгү материалды толугу менен окуп бүттүк деп ойлобогула. Силер тааныша элек дагы көп түрлөрү бар. Алардын бири – тангыч ат атоочтор. Демек, биздин бүгүнкү сабагыбыздын темасы – тангыч ат атооч деп аталат.

«Тангыч» деген сөздү «тануу» же «жокко чыгаруу» деп түшүнсөк болот. Демек, жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атоочтор тангыч ат атоочтор деп аталат. Мисалы: *Эч ким, эч качан унутулбайт* деген сүйлөмдө асты сызылган сөздөр тангыч ат атоочтор болуп эсептелишет.

Өзүңөр көрүп тургандай, тангыч ат атоочтор сурама ат атоочторго «эч» деген сөздүн кошулуп айтылышынан пайда болот. Мисалы: *эч нерсе, эч ким, эч кандай, эч качан ж. б.* Ошондой эле тангыч ат атоочтор «эч» деген сөзгө бир, убакта, нерсе деген сөздөрдүн кошулушунан жасалат. Мисалы: *эч убакта, эч бир, эч нерсе ж. б.*

Тангыч ат атоочтор да башка ат атоочтор сыяктуу эле сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып, суроого толук жооп берет. Мисалы:

1. *Эч нерсе* айта албайм. 2. Алардын *эч бирине* кезикпедим. 3. Мага *эч нерсенин* кереги жок.

Жогорудагы мисалдардын 1-сүйлөмүндө тангыч ат атооч ээлик, 2-сүйлөмдө тике толуктоочтук, 3-сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарды.

Окуу китебиндеги көнүгүүлөрдү иштеп, тангыч ат атоочторду табуу менен, алардын сүйлөмдөгү аткарган кызматтарын аныктоо. Мисалы: 45-көнүгүү.

1. Уулум, *эч кимди* тилдебе, жаман айтпа.

2. *Эч качан* адамдын көңүлүн ооруткан жан эмесмин.

3. *Бизге эч кандай* тоскоолдук болгон жок.

Сабактын кийинки бөлүгүндө окуучулар топторго бөлүнүп, ар бир топко дидактикалык карточкалар таратуу.

1-топ үчүн: 1) Тангыч ат атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө жана алардын сүйлөмдөгү аткарган милдеттерин аныктагыла.

2) Сүйлөмдөрдү окуп, кара тамга менен берилген сөздөр ат атоочтун кайсы түрү экендигин аныктагыла. *Ал жакшы окуйт. Ал окуучу жакшы окуйт.*

2-топ үчүн: 1) Тангыч ат атоочтордун жөнделүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү мисалдар келтирүү менен айтып бергиле.

2) Тангыч ат атоочтор кандай жолдор менен жасаларын мисалдардын негизинде түшүндүргүлө.

3-топ үчүн: 1) Тангыч ат атооч менен шилтеме ат атоочторго Венндин диаграммасын түзгүлө.

2) Ат атоочтор сүйлөмдө ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук жана бышыктоочтук милдет аткаргандай кылып сүйлөм түзгүлө.

Андан кийин таратылган карточкалар боюнча жооптор алынат жана кетирилген кемчиликтери жалпы класс боюнча талкууланат же кошумчаланат. Сабактын кийинки бөлүгүндө окуучулар үчүн кызыктуу тапшырмалар (ойлонтуучу, проблемалуу) мугалим тарабынан даярдалып берилет. Мисалы: Сүзбөсүн деп **эч кимди**, байлап койдум **эчкимди**.

Бул сүйлөм доскага жазылып, асты сызылган сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө жана уңгу, мүчөгө ажыратышат. Окуучуларга ойлонуу үчүн убакыт берилет. Жооптор алынып, кемчиликтери мугалим тарабынан төмөнкүдөй үлгүдө толукталат. **Эч кимди** – тангыч ат атооч, уңгусу – *эч ким*, мүчөсү *-ди* – табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү. Бул сөз сүйлөмдө тике толуктоочтун милдетин аткарды. **Эчкимди** – зат атооч, жалпы, конкреттүү, уңгусу – эчки – зат атооч, мүчөсү *-м*: 1-жактын таандык мүчөсү; *-ди*: табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү

Сабакты суроо-жооп менен бышыктоо «**Кайтарым – байланыш**» методунун негизинде класска **Биз бүгүн эмнени үйрөндүк?** деген бир гана суроо берилет. Окуучулар сабакта тангыч ат атооч боюнча үйрөнгөндөрүн биринин артынан бири кол көтөрүп айтып беришет (мурунку айтылган жооп кайра кайталанбашы керек). **Сабакты жыйынтыктоо**

Адабияттар:

1. Чыманов Ж.. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. -Б., 2009.
2. Койлубаева А. Кыргыз тили боюнча азыркы сабактардын моделдери. -Б., 2016.
3. Үсөналиев С., Үсөналиева Г. Мектепте кыргыз тилин инновациялык процесстин негизинде окутуу. -Б., 2006.